
Ігор Гоян

ГОЯН Ігор Миколайович — кандидат психологічних наук, доцент, декан філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Сфера наукових інтересів — історія філософської психології.

ФІЛОСОФСЬКІ ОБҐРУНТУВАННЯ В ЕМПІРИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. (Г. ЕББІНГАУЗ)

У статті аналізується філософське підґрунтя емпіричної психології кінця ХІХ — початку ХХ століття та власні рефлексії стосовно філософії відомого німецького психолога того часу Г. Еббінгауза.

***Ключові слова:** асоціанізм, психофізичний паралелізм, душа і мозок, Г. Еббінгауз.*

Постановка проблеми. «Психологія має довге минуле і дуже коротку історію» [5, с. 185]. Ці слова, сказані на початку ХХ століття німецьким психологом Германом Еббінгаузом, прямо відсилають нас до співвідношення між філософією та психологією у контексті бурхливих змін цих взаємин на протязі попередніх десятиліть. Набуття психологією статусу окремої науки виглядало не як простий відрив її від царини філософії, як то було з багатьма природничими науками, а як своєрідне «звільнення» психології від примату філософії, за яким має відбутись, так би мовити, «зміна ієрархії» — перетворення психології на «науку наук» і фактичне підпорядкування їй філософії. Молодість психологічної науки як такої разом з її бурхливим розвитком у другій половині ХІХ століття сприяли таким максималістським настроям. Але такі претензії могли серйозно висуватись лише за умови відповідного філософського обґрунтування, тобто психологія могла претендувати на місце філософії, лише якщо б змогла довести філософський зміст своїх нових позицій; в іншому випадку йшлося б лише про виникнення чергової експериментально налаштованої природничої науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що у вітчизняній літературі історико-філософський аналіз процесів, що відбувались, так би мовити, «на межі» філософії та психології в ХІХ — на початку ХХ століття, майже не проводився, у тому числі не досліджувалась спеціально творчість Г. Еббінгауза. Ці сюжети представлені лише в літературі з історії психології, наприклад, у працях російських дослідників М. Г. Ярошевського [6], А. Д. Ждана [1] та ін. Разом з тим, відзначимо узагальнюючі праці українського дослідника В. А. Роменця, для яких притаманним є як раз прагнення дійти до певних філософських узагальнень у реконструкції історичних етапів розвитку психології. До певної міри так само можна охарактеризувати й класичну вже працю американського історика психології Д. Робінсона [2]. І

все ж ще раз відзначимо, що тема співвідношення філософії та емпіричної психології XIX століття залишається вкрай мало дослідженою.

Метою цієї статті є дослідження філософських обґрунтувань емпіричної психології кінця XIX — початку XX століття на прикладі творчості видатного німецького психолога Г. Еббінгауза.

Основна частина. Герман Еббінгауз (Hermann Ebbinghaus, 1850–1909) зазвичай характеризується як психолог-експериментатор, прихильник асоціанізму та теорії психофізичного паралелізму, а також філософ-неокантіанець. Професор університетів Берліну, Бреслау і Галле, він фактично прийшов до експериментальної психології від філософії. Він не належав до школи В. Вундта (хоча й визнавав його заслуги) або до Вюрцбурзької школи, просуваючись власними шляхами нової науки. Спираючись на ідеї Г. Фехнера, він відмовився від суб'єктивного методу інтроспекції і застосував об'єктивний метод, поєднаний з кількісним аналізом даних. До його беззаперечних здобутків відноситься праця «Про пам'ять» («Über das Gedächtnis», 1885), яка узагальнює експериментальну роботу з вивчення передумов механічної пам'яті. Отримані Г. Еббінгаузом результати стали основою подальшої роботи його учнів, зокрема, й у напрямку визначення коефіцієнту інтелектуального розвитку IQ (В. Штерн).

Разом з тим, Г. Еббінгауз був схильний не тільки до чистого експерименту; він намагався узагальнити та систематизувати психологічні знання, визначити місце психології як науки та розв'язати основні філософські проблеми, які постають передумовами вирішення суто психологічних питань, — декларуючи при цьому максимальну незалежність психології від філософії та метафізики. Свідченням такого прагнення є незакінчена праця «Основи психології» («Grundzüge der Psychologie», 1897–1908, видана російською у 1911–1912 pp.) та нарис «Психологія», уключений до сформованого за

редакцією В. Дільтея збірника «Філософія у систематичному викладі» (російською вийшов у 1909 р.).

Змальовуючи процеси, що відбувались у попередні десятиліття, німецький психолог із задоволенням констатує, що психологія стала, нарешті, самостійною наукою. До цього вона прислужувалася інтересам інших — і, перш за все, філософії, або розв'язанню якихось практичних завдань. «Звичайно, — зауважує Г. Еббінгауз, — завжди треба прагнути того, щоб психологія не настільки втратила свої зв'язки з філософією, як це трапилося з багатьма галузями природознавства і з філософією на шкоду для обох сторін. <...> Але саме в наш час зрозуміли, разом з тим, що й для цілей філософії, і для практичних потреб буде значно кориснішим, якщо в психології перестануть думати перш за все про них і заради них шукати якісь результати, а цілком віддадуться поглибленню у вивченні проблем самої психології, виключно заради з'ясування *самих* цих проблем <...>. І нарешті в наш час психологією стали займатися як особливою, самодостатньою наукою, якій дослідник цілком має присвятити свої зусилля» [5, с. 198].

Причини прискорення розвитку психології у XVIII–XIX століттях Г. Еббінгауз убачає у впливі на її розвиток природознавства. Спочатку цей вплив відчувався, так би мовити, «за аналогією», тобто у перенесенні на розуміння психічних явищ природничо-наукових методів, але зрештою «природознавство стало *безпосередньо* проникати і завойовувати цілі галузі психології» [5, с. 187]. Перший період, власне, стосується ще розвитку психології у межах філософії, і тут як раз проявляються певні філософські смаки самого Г. Еббінгауза.

Найбільш значним результатом першого періоду, на його думку, є відродження уявлення про непорушну і загальну закономірність усього психічного життя. Цей підхід він пов'язує з іменами Гоббса, Спінози та Ляйбніца. «Вчення цих

Панорама історико-філософської думки

мислителів зводиться до того, що явища душевного життя в *одному* відношенні цілком однорідні з явищами зовнішньої природи, з якими вони до того ж тісно пов'язані: вони завжди цілком і однозначно визначені своїми причинами, і ніколи вони не можуть бути іншими, ніж вони є у дійсності. Свобода у розумінні безпричинності є поняттям без змісту. Можна говорити тільки про свободу в розумінні відсутності примусу, в розумінні того, що річ або сутність визначається виключно своєю власною природою, притаманними їй особливостями» [5, с. 188]. Отже, у психологію переноситься суцільний детермінізм механістичного, або геометричного характеру. Для того, щоб дійсно зрозуміти людські думки та прагнення, необхідно, згідно такій позиції, віднестись до них так само, як і до природних тіл або математичних ліній і поверхонь. Згадаємо, у зв'язку з цим, відому тезу Т. Гоббса про те, що *«розмірковувати означає те ж саме, що й додавати або віднімати»*.

Відзначимо оригінальність і влучність трактування Г. Еббінгаузом основних ліній філософсько-психологічного переосмислення фізичних категорій. Філософію як числення у Гоббса він характеризує як втілення *законау інерції*, перенесеного зі світу матеріального у світ духовний; а вже для Юма послідовність порядку думок виглядає скоріше на кшталт якогось *тяжіння*, у чому відбивається безсумнівний вплив Ньютона. «Оскільки тяжіння та інерція були визнані найважливішими основними явищами матеріального світу, то природно виникло прагнення визнати аналогічну їм асоціативну закономірність основним явищем духовного життя <...>. Так виникла англійська асоціаністська психологія, спроба зрозуміти всі різноманітні здатності душі <...> як природні, так би мовити, механічні результати руху уявлень, що підкоряється законам асоціації» [5, с. 189–190]. Разом з тим, якщо пояснювальне природознавство Галілея і Ньютона викликало до життя асоціаністську психологію, то

описовому природознавству Ліннея і Бюффона відповідає *емпірична* психологія німецького просвітництва, і перш за все — психологія здатностей.

Психологія здатностей, на думку Г. Еббінгауза, була тупиковою гілкою у розвитку науки. Проте, хоча він сам зазвичай характеризується як прихильник асоціаністської психології, остання зовсім ним не ідеалізується. Її основний недолік, на його думку, — неможливість пояснити явище уваги. Важливий крок у напрямку подолання цього недоліку зробив Й. Гербарт. Його погляди Г. Еббінгауз також пояснює за допомогою фізичних аналогій: «Уявлення він мислить у вигляді еластичних тіл, яким відведений простір певного вмісту, і які стискаються і зменшуються в ньому під впливом взаємного тиску, але ніколи зовсім не зникають. <...> Вони взаємно *послабляються*, тобто втрачають у виразності, з якою вони уявляються, і в енергії, з якою вони проникають у свідомість. Але жодне уявлення не зникає; оскільки вони послаблюються, вони лише перетворюються на *прагнення* до уявлень, і, як тільки зменшується опір, вони виступають зі стану вимушеної пригніченості в область ясної свідомості» [5, с. 191]. Таким чином, поєднуючи опір з асоціацією, Гербарт із успіхом боровся проти психології здатностей і намагався пояснити всі прояви душевного життя як результати механіки уявлень.

Г. Еббінгауз убачає заслугу Гербарта у твердженні про те, що душевне життя допускає виміри — не тільки у часі, але й в інших відношеннях. Хоча математичні викладки самого Гербарта виявились неадекватними, і загалом розвиток психології пішов іншими шляхами, сама орієнтація на можливість застосування математичного апарату до дослідження душевних явищ відіграла суттєву роль у становленні емпіричної психології.

Разом з тим, Г. Еббінгауз визнає також роль інших, фактично вже неklasичних філософських течій, або

Панорама історико-філософської думки

таких, що виходять за межі психології свідомості. Він називає це опозицією проти *інтелектуалізму*, який був властивий Гербарту та асоціаністській психології, або проти механіцизму, за допомогою якого важко пояснити феномени релігії, мистецтва, і взагалі сутність єдиної індивідуальної та своєрідної особистості. В одному ряду у нього тут виступають Руссо, Кант, Фіхте і Шопенгауер, які поруч із життям уявлень розглядають життя почуттів і вольове життя душі, навіть відводячи їй перше місце. Так інтелектуалізму протиставляється *волюнтаризм*.

Цей напрямок мав також своїм утіленням актуалізацію несвідомої сторони душевного життя, зокрема, у філософії несвідомого Е. Гартмана, якій Г. Еббінгауз присвятив свою докторську дисертацію («*Über die Hartmannsche Philosophie des Unbewussten*», 1873). У подальшому, виходячи з позицій паралелізму, Г. Еббінгауз припускає існування несвідомого психічного, заперечуючи при цьому ідею несвідомого як фізіологічного. Форма і підстава цього припущення майже повторює перебіг думок Ляйбніца: «Несвідомим духовним ми повинні називати саме те, існування чого ми повинні припустити для того, щоби причинний зв'язок був зрозумілим». Ідучи далі в цьому напрямі, Г. Еббінгауз фактично визнає й ляйбніціанську ідею панпсихізму — не вважається парадоксальним припустити одухотворення «не тільки людей і тварин, а й усього матеріального світу, рослин і кристалів, клітин і частинок, світових тіл і систем планет» [4, с. 59].

Зрештою, Г. Еббінгауз визнає, що вплив механіцизму на психологію мав і негативні сторони. «Якщо навіть визнати, що душа є механізм, то все ж не можна уявляти її у вигляді навіть найдосконалішого годинника або гальванічної батареї» [5, с. 193]. Більш природним німецький психолог вважає використання аналогій з органічного життя — саме в напрямку заміни механічних категорій органічними (рефлекс, вправи,

асиміляція, еволюція) відбувається розвиток психології у ХІХ столітті.

Одночасносамецьомустоліттіпочинаєтьсябезпосередній вплив природознавства на психологію. Першою хвилиною став розвиток фізіології почуттів, 30-і роки ХІХ ст., при цьому вивчення матеріальних функцій організму невідворотно поєднувалось із вивченням духовних результатів цих функцій. Праці Й. Мюллера, Е. Вебера, Г. Гельмгольца ґрунтувались на експерименті і на якомога більш точному вимірі результатів та їх причин. Праці Г. Фехнера, у свою чергу, були поєднанням точного емпіризму із натурфілософськими спогляданнями — а саме, гербартовських ідей про математизацію психології з натурфілософією Шеллінґа.

Створення Г. Фехнером психофізики як «точного вчення про відносини між душею й тілом» високо оцінюється Г. Еббінґаузом. Він пише про потрійний вплив Г. Фехнера на розвиток психології. По-перше, він замінив математичні фікції Гербарта точним виміром психічних утворень і реально обґрунтованою чисельною формулою психічної закономірності. По-друге, він пов'язав найменші деталі з найважливішими психологічними проблемами і тим звернув увагу на нову галузь психології «навіть тих дослідників, які дотримувались філософської точки зору». Нарешті, він опрацював ретельні методи психофізичних досліджень, які значно перевершують недосконалі прийоми фізіологів [5, с. 195–196].

Серед інших досягнень природознавства у психології Г. Еббінґауз відзначає, зокрема, відкриття в галузі фізіології та психології мозку. Він робить з цих відкриттів цілком філософські висновки про те, що, по-перше, сторічні пошуки місцезнаходження душі у мозку виявились безпредметними (йдеться про відкриття зв'язку окремих відділів головного мозку з окремими психічними процесами: «<...> *Розподіл душевних функцій між окремими частинами мозку цілком*

відповідає поділу праці, що має місце на периферії тіла між органами почуттів і руху» [5, с. 202]), а по-друге, про відкриття надзвичайної складності навіть тих душевних процесів, які здаються зовсім простими.

Дослідження відношень душі і тіла, душі й зовнішнього світу Г. Еббінгауз вважає найважливішими завданнями психології. Він продовжує лінію критики метафізики у психології і як представник психології свідомості, і як психолог, що має певні риси природничо-наукового підходу. Разом з цим, на думку В. Роменця, він ніби відроджує ляйбніцівсько-вольфівську проблематику раціональної пневматології, коли порушує низку провідних питань природи душі. Він вважає, що: 1) всі факти у психіці тісно пов'язані один з одним; 2) всі вони належать до суб'єкта; 3) «Я» є простим, і воно існує як щось притаманне всім відчуттям і думкам, однак ми нічого не можемо сказати про цей зміст психічного; 4) «Я» тотожне саме собі і незмінне [3, с. 239].

Одночасно можна сказати, що Г. Еббінгауз фактично тяжіє до так званої «психології без душі», розкладаючи цю метафізичну сутність на «первинні елементи життя, почуттів і уявлень, а також планомірних дій», які пов'язані з різними частинами мозку. Він критикує погляд на душу як незалежну від тіла субстанцію, адже цей погляд не підтверджується фактами локалізації, а також принципом збереження енергії. Посилаючись на дослідження М. Рубнера та В. Атватера, які поширили дію цього закону на тварин та людину, Г. Еббінгауз робить висновок: «Звідси зрозуміло, що і в людському організмі немає місця для вільної діяльності самотійних душ» [5, с. 205].

Власну позицію щодо цього принципового питання Г. Еббінгауз формулює як своєрідний, дещо модифікований психофізичний паралелізм: «Зрозуміло, що якщо мозок і душа не протистоять одне одному в якості самотійних істот, які взаємно впливають, то залишається тільки уявити, що вони є

Панорама історико-філософської думки

однією істотою. Це, звичайно, треба розуміти в особливому сенсі, адже подвійність і розрізнення душі і мозку є, в той же час, безсумнівним фактом. Необхідно мислити їх як одну істоту, здатну виявляти себе подвійним чином. По-перше, вона без будь-якого посередництва отримує знання про себе. У цьому відношенні вона уявляється непротяжним, безперервно змінюваним, але все ж у багатьох відношеннях тотожним поєднанням відчуттів, уявлень, бажань тощо; це ми називаємо *душею*. Але та ж сама істота має здатність за допомогою чуттів давати знати про своє буття й іншим однорідним істотам. Тоді вона уявляється чим-то зовсім іншим: протяжним, м'яким, з багатьма борозенками, ретельно побудованим поєднанням багатьох клітин та волокон, — і це є *мозок*, або взагалі нервова система. Душа і нервова система — це не дві окремі сторони, які тільки зовні впливають одна на одну, а одна сторона, *одна й та сама реальність у двох проявах*: у тому, як вона безпосередньо сама про себе знає и для себе існує, і в тому, як вона уявляється іншим однорідним істотам, коли вони її бачать або торкаються» [5, с. 205–206].

Видимість явищ така, мовби зовнішні враження впливають на душу і збуджують її до зовнішніх протидій, але насправді, стверджує німецький психолог, співвідношення тут зовсім інше. Зовнішні явища утворюють неперервний ланцюг матеріальних перетворень у нервовій системі, але в той же час, незалежно від матеріальної видимості і мовби поруч з нею, ці перетворення мають ще й особливе життя в чуттєвих сприйняттях, в думці, у чуттєвості і бажанні. «Члени цих двох рядів не спричиняють один одного і не перехрещуються, проте кожен член одного ряду має все ж таки найближче відношення до певного члена іншого ряду: *обидва ряди паралельні один одному*, як прийнято неточно висловлюватися, тому що за своєю справжньою суттю обидва ряди являють одне й те ж» [5, с. 206].

Г. Еббінгауз розпізнає в тому, що він називає душею, ще одну характеристику. Виходячи з того, що організм є *машиною самозбереження*, засобами якого є боротьба і прояв певної своєрідності, він переносить ці ж самі якості на душу, характеризуючи її як «систему таких, що внутрішньо переживаються, утворень і функцій, спрямованих на самозбереження». У зв'язку з цим він, зрештою, чітко окреслює тих філософських попередників, які вплинули на формування його власних уявлень про людську душу — це Спіноза і Фехнер (щодо атрибутів єдиної субстанції та детермінованості психічних явищ), а також Дарвін (щодо боротьби за самозбереження) та Арістотель (щодо уявлення про індивідуальність, що проявляється в особливих здатностях). «Відповідне поєднання поглядів цих мислителів — Спінози і Фехнера, Дарвіна і Арістотеля — і є тим загальним поглядом на сутність душі, на якому ґрунтується наш виклад» [5, с. 207].

Слід зазначити, що подібний філософський «коктейль» навряд чи міг посприяти методологічній чистоті. В. Роменець справедливо відзначає, що Г. Еббінгауз, намагаючись вибрати собі місце десь посередині між метафізичною психологією, психологією природничою і психологією свідомості, втрачає логічну чіткість своїх позицій. Так, виходячи фактично зі спінозівської ідеї про два атрибути єдиної субстанції — протяжність і мислення — Г. Еббінгауз, як і інші представники емпіричної психології, відкидає поняття субстанції, в результаті чого «спінозівські атрибути зависають у повітрі» [3, с. 246]. Щоправда, він ще намагається говорити про психічні елементи як елементи чогось цілого, проте загалом принципово залишається на ґрунті елементів, про що свідчить, зокрема, його послідовність розгляду психічних явищ: 1) враження, спричинені явищами зовнішнього світу; 2) переробка цих вражень душею; 3) реакція на ці враження. «Це вже відома схема рефлексу, — зауважує В. Роменець, — яку поклали в

основу своєї психології Рібо, Сеченов і навіть представник психології свідомості Джемс. Здається, свідомість виявилася глухим провулком, і вся психологія відкочується назад, боячись утратити свої єдині біологічні засади» [3, с. 247].

Висновки. Приклад Германа Еббінгауза є характерним в тому відношенні, що намагання експериментальної психології XIX століття звільнитись від метафізики призводило лише до фактичного повернення психологів до метафізичних проблем, які насправді не можуть бути розв'язаними суто науковими (природничо-науковими) методами, і відповідно — до метафізичної плутанини. Звертання Г. Еббінгауза до Гоббс, Юма, Спінози, Ляйбніца, Гербарта, Фехнера, Е. Гартмана, Шопенгауера, Дарвіна та Арістотеля було загалом дещо хаотичним, хоча й проглядалось загальне намагання філософськи обґрунтувати природничо-науковий підхід до психології свідомості. Але коливання між психічним детермінізмом і волюнтаризмом, визнанням тотожності «Я» та розчиненням душі в сукупності елементів, матеріалістичною та спіритуалістичною позиціями зрештою доводили, що ці філософські обґрунтування були несистемними і недостатніми. Емпірична психологія в особі Г. Еббінгауза виявилась мовби на роздоріжжі між поверненням до філософії та повним відривом від неї.

Література

1. *Ждан А. Н.* История психологии от античности до наших дней: Учебник для вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. / А. Ждан. — М.: Академический проект, 2004. — 576 с.
2. *Робинсон Д. Н.* Интеллектуальная история психологии / Пер. с англ. М. Тимофеевой. / Д. Робинсон. — М.: Институт философии, теологии и истории св.Фомы, 2005. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/robin01/index.htm>

3. *Роменець В. А.* Історія психології: ХІХ — початок ХХ століття: Навч. посібник. / В. Роменець. — К.: Либідь, 2007. — 832 с.
4. *Эббингауз Г.* Основы психологии. — Т. 1. / Г. Эббингауз. — СПб., 1912. — 391 с.
5. *Эббингауз Г.* Психология // *Философия в систематическом изложении* В. Дильтея, А. Рилья, В. Оствальда, В. Вундта, Г. Эббингауза, Р. Эйкена, Ф. Паульсена, В. Мюнха, Т. Липпса. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 185–261.
6. *Ярошевский М. Г.* История психологии от античности до середины ХХ в: Учеб. пособие. / М. Ярошевский. — М., 1996. — 416 с.

Гоян И.Н. Философские обоснования в эмпирической психологии конца ХІХ — начала ХХ в. (Г. Эббингауз)

В статье анализируется философское основание эмпирической психологии конца ХІХ — начала ХХ века и собственные рефлексии относительно философии известного немецкого психолога этого времени Г. Эббингауза.

Ключевые слова: *ассоцианизм, психофизический параллелизм, душа и мозг, Г. Эббингауз.*

Goian I.N. Philosophical substantiations in empirical psychology of the end of XIX — the beginnings of the XX-th century (H. Ebbinghaus)

In article the philosophical bases of empirical psychology of the end of XIX — the beginnings of the XX-th century and own reflexions concerning philosophy of the known German psychologist of that time H. Ebbinghaus.

Keywords: *associationism, psychophysical parallelism, soul and a brain, H. Ebbinghaus.*

Надійшла до редакції 26.11.2009 р.